

Budapest kialakulása

I.

A vándor, aki Mária Terézia királynő uralkodásának idejében Pest és Buda szabad királyi városokat bejárta, aligha gondolta volna, hogy e két csendes és békés vidéki helység rövid időn belül Magyarország fővárosa lesz. Akkoriban vajmi kevés jel mutatott a dicsőséges multra és a nagyszerű jövőre! Pesten kicsiny és rendetlenül épült házak húzódtak a sáros utcák két oldalán. Csak egy épület kelthette fel az idegen érdeklődését: a Károly-kaszárnya (ma Központi Városháza) nagyméretű barokk palotája, amit még a század első felében építettek császári kommandóra a hadsereg német és olasz építészei. Ha pedig a hajóhídon átsétált Budára, ott sem talált sok látnivaló nevezetességet. Legszebb épülete a királyi palota, amit a pompaszerető királynő, állandó pénzzavarai miatt, csak igen hosszú idő alatt tudott felépíteni. Most, hogy már készen állt, két emeletével és 203 szobájával, bámulatraméltó csillagvizsgálótornyával az egész város legnagyobb épülete, minden budai bürger igaz büszkesége volt. Nem messze tőle a Mária mennybemeneteléről nevezett belsővárosi plébánia-templom (mai neve: Mátyás-templom) állt. Csakhogy ezt úgy eltakarta a hozzáépített jezsuita kollégium, hogy aligha tűnik az idegen szemébe. Körötte a kisvárosi utcák csendesek, kihaltak és messze, a Bécsi-kapu oldalánál, amelynek boltzata alatt Toldi Miklós emlékei láthatók, békésen pipázik egy öreg strázsa.

Valóban, a török kiűzését követő egy évszázad alatt Pest-Buda alig fejlődött valamit. Már a 17. században, a török uralmának második felében is csak kisebb városka lehetett mindkettő: legfeljebb közigazgatási, nem pedig gazdasági centrum. Mindkettőnek kevés lakosa volt, azok is a török had- és államszervezettől függtek. Annak a jómódú magyar paraszt rétegnek, amely Nagykőröst vagy Kecskemétet nagyra növelte, itt nyoma sem volt. Ezért az 1686-i ostrom után alig egy pár, magyar és rác lakos maradt meg a városok területén. A házak nagyrésze üresen állt, tehát a nyereségre vágyó cs. kir. kamarai adminisztráció német telepésekkel kezdte őket betelepíteni. De a lakosok száma csak lassan növekedett. Bu-

dán 1780-ban mindössze 21.000 lelket számláltak. Ez a szám 40 esztendő alatt csak 9000-rel nőtt és a forradalom évében 48.000-ret tett ki. Még szembetűnőbb Pest fejlődése: 1780-ban 13.000 lélek lakta, tehát elég hátul szerepelt a magyar városok sorában. 1820-ban majdnem 50.000, 1848-ban pedig 100.000-ret is meghaladta lakóinak száma. Most már az ország legnagyobb városa volt, amely fontosság dolgában az egész Monarchia területén rögtön Bécs után következett.

Tehát 1780-ig a két város nem tudott fejlődni. De amikor II. József vette kezébe az általa annyira óhajtott kormányzást, olyan nagyszerű fejlődés nyílt meg számukra, aminek nincs párja a magyar várostörténetben. Igaz, a nagy átalakulást már Mária Terézia megkezdte; Pázmány Péter egyetemét Budára, a királyi palotába helyezte. Még nagyobb átrendezést hajtott végre fia: a jezsuiták kollégiumába, amely a rend feloszlata után üresen maradt, beköltözött a helytartótanács, az ország legmagasabb hivatala. A legfőbb bíróság, a hétszemélyes tábla Pestre tette át a székhelyét. Ugyanide költözött az egyetem is és 1790 után a királyi palotában a Habsburg nádorok székeltek: Sándor Lipót, József és István főherceg.

De ennél fontosabb volt az a változás, ami nem királyi parancsra, nem bürokrata rendeletre ment végbe, hanem a társadalmi és gazdasági élet-fejlődése természetszerűleg hozta magával: Pest az ország gazdasági központja lett. Még a 18. században Debrecen vására volt a legnagyobb az országban, ahová messze vidékről összejöttek, akik eladni vagy venni akartak. Most Pest vette át ezt a szerepet és Kulcsár István, a lelkes hazafi, 1808-ban már őszinte büszkeséggel írta, hogy „Pest városa, mint fő kereskedő város“ tekintendő.¹ A négy, országos pesti vásárra, amelynek mindegyike két hétig tartott, nemcsak Ausztriából, Cseh- és Németországból jöttek kereskedők, hanem még a török birodalomból is érkeztek gazdag görögök, barnaképu örmények és turbános törökök.²

Mi volt tehát az ok, ami oly hosszú időn át megakadályozta Pest fejlődését? Egy földrajzi tényező: a homok, ami a várost körülvette, területét összeszűkítette, fejlődését lehetlenné tette. Mert a legendás hírű futóhomok, amelyről mult századbeli regényeink és betyárhistóriáink olyan kedves és romantikus képeket rajzolnak, fontos település-földrajzi tényező volt a magyar Alföldön: nem nyújtott lehetőséget a földművelésre, tehát nagyterületeken tette lehetlenné a megtelepedést. A pesti külvárosok lakossága már a 18. század közepén sem talált elég legelőt az évről-évre szaporodó állatállománya számára.³ De azért semmi sem történt a homok megkötése és művelés alá fogása érdekében. Kazinczynak a szekere, aki 1828-ban látogatott fel Pestre, Gödöllőtől kezdve végig homo-

¹ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1808, II. 9.

² Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Bpest, 1881. I. 119—20.

³ Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez, Bpest, 1899. II. 14.

kon haladt. Ez részben kellemes volt, mert a lovak nem akadtak el az örökös sárban, mint eddig, de a széplelkű költő csakhamar szomorúan tapasztalta, milyen egyhangú ez a táj: „túl Kerepesen ismét pusztaság veszi elő; az egész táj birtokosai, távoly lakván innen, nem ismerik kötelességnek, dísz adni annak, a mi nekik hasznot ad.”⁴ Ez az elhagyatott vidék nem úgy nézett ki, mint ahogy egy metropolishoz illlett volna. Még a 40-es években is egy-egy szélroham akkora port zúdított Rákosról a Belvárosra, hogy az ott korzózó arslánok alig tudtak menekülni előle.

Sokáig nem érezték annak szükségét, hogy a homokot megkösés és művelés alá fogják. Hiszen a töröktől visszafoglalt területen még kihasználatlanul heverték hatalmas földdarabok. A bécsi kormányzat nagyszerű telepítési akciót indított, amelynek során Délmagyarország parlagait dolgos munkásokkal népesítette be. Mária Terézia kormánya nagy sikerrel folytatta a telepítést, de a németországi gazdasági válság még a nagy királynő életében beszüntette ezt és 1790 után már nem volt jelentősebb, Délmagyarország felé irányuló kolonizáció. Ekkor kezdett el Pest fejlődni és ekkor kezdtek a város körüli homokot művelés alá fogni.

Az első években nehéz feladatot jelentett a homokkal folytatott harc. Előbb nyárfákat ültettek, majd szőlővel próbálkoztak. A 18. században csak dombvidékeken termeltek szőlőt és csak 1800 körül húzódott le a bortermelés a síkságokra. Egy emberöltővel később a Duna mentén Váctól egészen Zimonyig mindenütt meghonosodott már a szőlőkultúra, bár a maradi gazdák még ekkor is úgy vélekedtek, hogy a hegyvidék köves talaja jó a szőlőnek és a síkságok homokján csak silány, olcsó bor teremhet.⁵ Ezért aztán a budai hegyekben régi híres szőlőművelés folyt, míg Pesten mindez sokkal jelentéktelenebb maradt, csupán az előkelő polgároknak volt Kőbányán szőlőjük és présházuk.

A mi elképzelésünk szerint a nagyváros igazi képét az élénk forgalom, a mozgalmas utcák, a közlekedő eszközök sokasága adja meg. Pest-Budát ilyen értelemben sem lehet régóta metropolisznak nevezni. 1790-től számíthatjuk a hivatalos magyarországi közlekedéspolitikát kezdetét és az legelőször a fővárosokban érezte hatását. Pest megye nagy útépitésekbe kezdett, aminek az eredménye gyanánt Pest városát jó utak kötötték össze a környező helységekkel. Ugyancsak a 90-es években indult meg a dunai teherhajóforgalom Bécs és Pest között, amit a pesti kereskedő cég megbízásából a bécsi Winkelmann és társa cég bonyolított le. A postakocsi járatokat, amelyeknek Buda volt az országos központja, egyre sűrítették és 1830-tól kezdve a cs. kir. privilegizált hajóstársaság Zimonytól Bécsig járatta rendszeresen a hajóit. Végül a 40-es években a vasút is megjelent a fővárosban.

⁴ Kazinczy Ferenc: Pestre. (Kiadta: Rexa Dezső) Bpest, 1929. 7—8.

⁵ Franz Schams: Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn. Heft I. Ofen, 1836, 20—3.

Mindezek nyomán Budapest szoros összeköttetésbe jutott nemcsak közvetlen környékével, hanem a távolabbi vidékekkel is. Megindult a nagy vásár, hatalmas piac és lehetővé vált, hogy Pesten, amelynek terméketlen környéke eddig nem volt alkalmas nagyobb főmeg ellátására, most kifejlődjön a nagy város, a metropolis, amelynek azt Kazinczy álmodó és szépért rajongó lelke elképzelte.

II.

Evvel a külsőséges változással párhuzamosan haladt egy nem kevésbé fontos belső átalakulás is. Mozgás támadt a társadalmi osztályok között az eddig vízszintesen egymás felett fekvő rétegek megremegtek, örvénylő mozgásba jöttek, akár a földrétegek a földrengés előtt. Ez azután eltörülte a rendi társadalmakat és a rendi várost, hogy ennek nyomába megszülessen a modern társadalom és főváros.

A rendiség végkorában a magyarországi városok lakosságát négy csoportba lehetett osztani. Négy réteg helyezkedett el egymás felett, amelyek közé a rendi társadalomberendezkedés éles határvonalat húzott: a két magasabb a vármegyei, a két alacsonyabb a városi jurisdikció alá tartozott. Az egyik csoport élvezője volt minden rendi privilégiumnak, a másikat csak az adózás joga illette meg.

Legelőkelőbb osztályt a nemesség képezte, amelyik nagy számban lakott a két városban. Hiszen Pest megyeszékhely, az ország fővárosa volt, nem csoda, ha nagy vonzóerőt gyakorolt. Így 1820 körül Pesten 3000 nemes találtatott, tehát az összlakosságnak több, mint 5%-át tették ki. Ugyanakkor Budán 1500 nemes volt, azaz itt is a városlakók 5%-a közülük került ki.⁶ Már ez a nagy szám is sejteti, hogy a 19. század fordulóján nem volt egységes a városi nemesség. A vagyoni különbözőség élesen elválasztotta őket egymástól: a dúsgazdag főnemes, a jómódú táblabíró vagy szellemi munkával foglalkozó hivatalnok, fiskális, orvos és végül az iparból és kereskedelemről élő szegény nemes egy-egy külön osztályt alkotott. Ezek az osztályok mind összetalálkoztak a gyorsan fejlődő Pesten.

Magyarországon, akár cseh földön, a főnemesség sorából kerültek ki az első nagykapitalisták. Ilyen volt gr. Forgách Ferenc, aki gácsi birtokán megalapította a híres posztógyárat. A gyár Pesten akart üzletet nyitni és hogy pénzügyi manőverei közben a városi hatóság részéről semmilyen akadályt se tapasztaljon, a gróf 1795-ben a város polgárai és a kereskedő céh tagjai közé vétette fel magát.⁷ Rajta kívül Teleki József gróf, Ráday Gedeon báró, Grassalkovich Antal herceg, Széchényi István gróf és a főnemeselek hosz-

⁶ Fr. Schams: Vollständige Beschreibung d. königl. Freystadt Pest, Pest, 1821, 104. és Schams: Vollständige Beschreibung d. k. freyen Haupt Stadt Ofen, Ofen, 1822, 249.

⁷ Pólya Jakab: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története, Bpest, 1896. 24—5.

szú sora lett pesti polgár. Egymásután épültek az arisztokraták palotái és 1825 után már egészen természetes volt, hogy a magyar arisztokrácia ideje javarészt Budapesten tölti. Ennek magyarázata nem kell valamilyen misztikus folyamatot kitalálni, amelynek során elmagyarosodott az eddig „németes“ magyar arisztokrácia. Amíg Magyarország területén nem volt nagyváros, Bécsbe járt, hogy kultúrigényeit kielégítse. Mihelyt kifejlődött az első magyar nagyváros, Budapest, örömmel költözött át ide.

Az arisztokrácia alatt helyezkedett el a nemesi középosztály. Ennek érdekes típusa volt Birly Ede Flórián, a magyar korakapitalizmusnak egy másik érdekes képviselője. Híres orvos volt, majd a szülészet tanára lett a pesti egyetemen, egyébként is nagyvagyónú ember. A 30-as években mint vállalkozó bekapcsolódott a söriparba, de spekulációja nem sikerült és megbukott. Így kénytelen volt visszatérni orvosi mesterségéhez és egész a haláláig, amely éppen kötelességteljesítés közben érte, üzte foglalkozását.⁸ Az egyetem tanárai és a szellemi élet kiválóságai között, akik mind Pest-Budán gyűltek össze, sok volt a nemes és ezeknek egy része a polgárságot is felvette. Így Fáy András, a haza mindenese és Tolna megye táblabírája 1796-ban lett pesti polgár és táblabíró volt maga Boráros János is, a híres bírósági elnök, aki négy évtizeden át intézte a város ügyeit. A városi magisztrátus vezéregyéniségei között sok volt a nemes és amikor az Akadémia megalakult, az is majdnem tisztára nemesi volt.

Végül volt egy szegény nemesi réteg is, ami megfelelt a vidéken élő, nyomorgó hétszilvafások kondíciójának. Ugyanis a városba tódult nincstelen nemesek felvétették magukat a céhek tagjai közé és ipart vagy kereskedést űztek. Kereskedelemmel különösen a görögkeleti vallású, rác származású nemesek foglalkoztak, de szintizta magyar nevekkal is találkoztunk köztük.⁹ Ha pedig iparra fanyalodtak, nemcsak az előkelő iparágakkal foglalkoztak. Lenézett foglalkozások: cipész, szabó, kocsmáros nagy számban került ki a nemesek sorából. És hogy milyen nyomorban éltek, arra nézve jellemző, hogy nemes Patai Ferenc polgári asztalosmester még a házbért sem tudta kifizetni és ezért a háztulajdonos, foglalkozására nézve egy szíjjártómester, lefoglalta a mesterségéhez szükséges szerszámokat.¹⁰

Amíg a nemesség helyzete és tekintélye határozottan süllyedt, egy új társadalmi osztály emelkedett fel és lett magja és előképe a következő kor társadalmának, t. i. a honorácior réteg. Ezt a nemesi kiváltság nélkül szűkölködő szellemi munkások alkották: hivatalnokok, orvosok, írók, tanárok, lelkészek stb. 1780 előtt nem talál-

⁸ Bevilaqua Borsody Béla: A magyar serfözés története, Bpest, 1931. II. 735—6.

⁹ A budapesti kegyesrendi gimnázium tanulóinak a névjegyzéke értékes anyagot szolgáltat e szempontból, mert feltünteti a tanulók szüleinek kondícióját és foglalkozását. Megtalálható a kegyesrendi gimn. levéltárában.

¹⁰ Pest tanácsülési jegyzőkönyv 2074/1796. Fővárosi levéltár.

juk ennek nyomát, akkor még mindenkit be lehetett szorítani valamelyik rend skatulyájába. Csak a kalaposkirály idejében jelentek meg a honoráciorok és attól kezdve egyre növekedett a számuk. Közéjük sorolódott a zsidóság is, amely előtt 1783-ban nyílt meg a szabad iskolázás, azaz az értelmiségi pálya és rövid idő múlva minden iskola telve volt nagyszámú zsidó tanulóval. De maga a honorácior-réteg is rohamosan növekedett: 1820 körül Pesten csak 431, Budán pedig, ahol az országos főhivatalok voltak, 1064 hivatalnok és honorácior találtatott. De az idő múlásával ez a szám gyorsan gyarapodott: a 30-as évek közepén csak magyar író is több, mint 300 tartózkodott Pesten.

Ez a réteg, ha kiváltság dolgában nem is, de társadalmi tekintély dolgában közel állt a nemességhez. Összekötötte vele a közös szellemi munka, ami a honoráciornak is tekintélyt adott, szinte naponta összehozták őket a közös hivatalok, amelyek a honoráciornak is tág lehetőséget nyújtottak az emelkedésre és végül összekapcsolta őket a közös gondolkozásmód, különösen a liberalizmus és a nacionalizmus, amelyért egyformán lelkesedtek. Így a két réteg sorsa összefonódott, egyikből könnyű volt a másikba átlépni. Sok nemes lett honorácior: egyetemi tanár, író, hivatalnok és pénzügyész. És hasonlóképpen sok honorácior lett nemes. Így Rothkrepf József, aki 3 évtizeden át volt Pest város magyar elemi iskolájának a tanítója, nyugdíjazása alkalmából Pest megye közgyűlési ajánlatára a királytól nemességet kapott. Végül is a két osztály egészen összeolvadt: legelőször Pest megye 1840-ban, majd utána egynéhány más megye is szavazati joggal ruházta fel a honoráciorokat.¹² Most már igazán csak elméleti különbség volt nemes és honorácior között, a holt betű választotta el őket: egyiknek volt cifra stílusban telerótt kutyabőre, a másiknak nem. Gyakorlatban nem sokat jelentett és nyolc év múlva ez is elenyészett.

Persze ez a küzdelem nem ment egészen símán. Az egyes jobbagyfiúknak, miután kitanulták az iskolákat, sokat kellett küzdeni, nélkülözni, megalkudni és előszobázni, amíg valamilyen állást elnyertek. Az egykorú magyar írók küzdelmes élete mindmegannyi példa, amely a honoráciorok fejlődését illusztrálja. Ennek a csoportnak egyik érdemes tagja, Frankenburg Adolf ifjúságára visszaemlékezvén így ír: „Amit tanultam, csak létra volt, mely nem a cultura magaslatára, hanem valami bureau födele alá vezetett. Az idők olyanok voltak, hogy a nyolc vagy tíz oskolát végzett ifjú, kinek a sors szeszélye nem akasztott valami nemesi címert nyakába, elértnek hívé valahára törekvései célját, ha valami középszerű állomást elnyerhetett, s boldognak vallotta magát, ha egy tál étellel többet ehetett a városban, mint becsületes paraszt szülője a falun. A népség pedig majdnem kinézte csupa respectusból szemeit, ha a pintér-Miskából vagy a bíró-Józsiból doktor vagy professor lett; s

¹² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, III. kiad. Bpest, 1886. II. 194.

csak ez tartotta föl aztán oly sokáig (tán még most is) azon merev választófalat, mely a tanult ember s azok közt emelkedett kik apjuk mesterségét folytatták.¹³

A tulajdonképpeni polgárság csak ezek alatt következő harmadrendű réteg volt. A polgárok száma mindenkor igen csekély maradt. 1832-ben, amidőn Pest város lakossága meghaladta a 63000-et, mindössze 1703 polgárjoggal felruházott egyén találatott benne.¹⁴ És ha elgondoljuk, hogy ezek egy része már nemes volt, midőn a polgáresküet letette, úgy azt kapjuk, hogy Pesten a nemesek száma még egyszer annyi volt, mint a polgároké, tehát Pest-Buda és Magyarországnak még sok más városa inkább nemesi, semmint polgári városnak volt mondható. A polgárság csupán szűk kis érdekcsoport volt, amely oligarchikusan intézte a város ügyeit. Mert a városi ügyvitelre a nagyszámú lakosságnak semmilyen befolyása nem volt, a választásokba bele nem szólhatott, a hivatalnokokat felelősségre nem vonhatta, ezért aztán a városok körében a visszaélés állandó jelenség volt. A kis polgári érdekcsoport mindent kisajátított a maga számára.

A kisszámú polgárság csupán a városi lakosság gazdag részét foglalta magába. A szegényeket kizárta, de aki kellőleg megszedte magát, az sikerrel folyamodhatott a polgárjogért. Így 1791-ben elnyerte azt Krisick Lőrinc, bár semmilyen kézművességet nem tanult és nem birt fundussal a város területén, de házassága alkalmával a feleségének 1000 frt. hitbért, tehát igen tekintélyes összeget fizetett. Pénze elvégezte a magáét: polgár lett.¹⁵ Ha pedig valakinek nem volt meg a pénze és mégis polgár akart lenni, segített a protekció. Így járt el Hild János, a híres építész is, aki br. Alvinczy tábornok és Eszig őrnagy közbenjárására nemcsak a polgárjogot nyerte el, hanem még a kőműves céh tagjai közé is felvették, jöllehet a mesterek egyhangúan tiltakoztak ez ellen.¹⁶

Ha aztán a polgár vagyona révén kivált a társai közül, számára is megnyílt az út, hogy a nemességet elnyerje. Jellemző a Mayerffy család története: alapítója Franz Mayer, aki Landsberg a. d. Lechből vándorolt be és hamarosan budai polgár lett. Serfőzéssel foglalkozott hatalmas vagyont gyűjtött, a napoleoni háború alatt mint hadiszállító működött és 1796-ban magyar nemességet nyert. Ekkor Mayerffyre magyarosította a nevét. Fia már nagyvagyonú sörkirály, Arad megye tiszteletbeli táblabírája és Széchenyi barátja lett.¹⁷ Hasonló módon nyerték el nemességüket és magyar nevüket a Tüköry, Almay, Kalmárffy, Krénfy stb. családok is.

A ranglétra legalsó fokán a városi adózók osztálya állott. Ezek

¹³ Frankenburg Adolf: Emlékiratok, Pest, 1868, I. 92—3.

¹⁴ Carl Patisz: Beschreibung d. kön. Freistadt Pesth, Pesth, 1833, 91—3.

¹⁵ Helyt. tan. 1791:6689, 11329. Civ. Dep. Fons 180, pos. 1—4. Országos Levéltár.

¹⁶ Helyt. tan. 1790:14292, 18214. Civ. Dep. Fons 264, pos. 1—4., ahol még Alvinczy ajánló levele is mellékelve van.

¹⁷ Bevilacqua Borsody: A magyar serfőzés, II. 860 s köv. II.

is a városi joghatóság alá tartoztak, adót fizettek, de nem részesültek a polgárok privilégiumaiban (vámmentesség, italmérési és vásztojog). Evvel a nagyszámú, de alacsony csoporttal szűkkeblűen bánt a rendiség, különösen pedig a polgári rend, amely távolról sem tartotta őt olyan édestestvérének, mint a nemes a honoráciort. Ide tartozott a sok szolga, napszámos, földműves, iparossegéd és kereskedőlegény. A város szívesen felvett bárkit is közéjük, hiszen fináncpolitikájának alaptétele volt, hogy növelje a városi adózók számát. Ezért a bevándorlók, akik ez időben olyan nagy számban keresték fel a gyorsan fejlődő várost, szíves fogadtatásra találtak és mint adózók állandóan letelepedhettek.¹⁸ Ha azután az adózó kétféleg megvagyonosodott, méltó lett a polgárokhoz, úgy is letehetett a polgáreskü. Így Szűts András, aki 20 éven át volt adófizető és lakatosmester Pesten a Józsefvárosban, szorgalmas munkájával megszédte magát: házat és szőlőt vett. Most már bizalommal folyamodhatott a polgárjog elnyeréséért.¹⁹

A rendiség ezen végkorában csupa nyugtalanság, állandó mozgás a társadalom. Nagy változás forrt benne és ez az, ami a régi társadalomberendezést megszüntette és helyébe az új, kapitalisztikus osztálytársadalmat állította. Hol az egyes rétegek műveltségük és vagyonuk, nem pedig egyéni kiváltságaik alapján következnek egymás után. Már ekkor megindult a rendi társadalmon belül az új formáció kialakítása, amint az legszembetűnőbbben az értelmiségi réteg megszületésénél látható. Itt összetalálkozott a nemes, a honorációr és a polgár, hiszen a tanultság volt a legbiztosabb eszköz, mely a rendiség akadályait elhárította. Nyomon követhetjük, hogy az egyes rendekből miként jött létre az értelmiségi osztály. A pesti piarista gimnázium tanulói, amelyek valóban az egész magyar értelmiséget reprezentálhatják, a következő módon oszlanak meg az egyes rendek között:

	1780-ban	1810-ben	1840-ben
nemes %	38.9	28.3	29.7
polgár %	43.1	49.4	28.1
katona %	—	1.1	0.7
honorációr %	—	6.9	34.5
nemtelen %	17.5	5.9	6.0
ismeretlen %	0.5	8.1	1.0 ²⁰

E statisztika bevilágít a társadalmi változás mélyére. A nemesiség számaránya határozottan csökken, társadalmi helyzete hanyatlik, adóssága nő, tehát szerepe a magyar értelmiségi rétegben is visszaszorult. A polgárság számaránya 1780—1810 között előretört, de azután nagy zuhanással visszaesett. Annál bámulatosabb az a

¹⁸ Az adózók közé való felvételtől szóló akták nagy számban találhatók a Fővárosi levéltárban.

¹⁹ Pesti tan. ül. jzkv. 2016/1796.

²⁰ E statisztikát a tanulói névjegyzékek alapján magunk állítottuk össze.

nagy növekedés, ami ennek megfelelően a honoráciorok előretörését mutatja. Tehát a rendiség felbomlása két fokozatban történt: az elsőben a polgárság, a másodikban az alatta lévő társadalmi rétegek adták az értelmiség zömét. Ezt a kettősséget már régebbi történettudományunk is észrevette, midőn e korszakot két részre osztotta: az elsőt (1790—1825) a békés reformok, a polgárság uralma jellemezte, a másodikat (1825—1848) a viharos reformok, a honoráciorok előtörése. A 48-as forradalom már csak ezt a társadalmi fejlődést szentesítette. Az ország vezetését kivette a rendek kezéből és az értelmiségre, a művelt középosztályra bízta. Az ország fővárosának pedig Budapestnek kellett lennie, mert hiszen itt alakult ki és gyűlt össze ez az országvezető értelmiség.

III.

Közvéleményünk azt tartja, hogy a magyarországi városi polgárság német volt és evvel az előfeltevéssel már nyomban elintéztetnek véli a kérdést. Pedig a probléma megoldása távolról sem ilyen egyszerű. Hiszen nem ismerünk semmilyen kriteriumot, amelynek alapján a nemzetiségi hovatartozást a 18. században meg lehet ítélni. Manapság a nemzetöntudat alapján könnyű a nacionalitást eldönteni, csak hogy a mai értelmű nacionalizmus friss fogalom, amit a liberalizmus hozott be. Hasonlóképpen a nyelv sem lehet biztos differentia specifica, hiszen közismert, hogy minden régi polgár 2—3 nyelvet beszélt és legtöbbször maga sem tudta, hogy ezek közül melyik is az anyanyelve.²¹ Tehát midőn 1848 előtt „magyar“, „német“, „szerb“ nemzetiségről beszélünk, igen tág és bizonytalan fogalmakat használunk.

Annál is inkább, mert hiszen a 18. században mindegyik városban 2—3 nemzetiséget találunk: magyarok, németek, tótok és szerbek éltek egymás mellett. A magyarországi városszervezet egyenesen erre a soknemzetiségűségre rendezkedett be és igyekezett minden egyes nyelv igényeit kielégíteni. A magisztrátusok felosztása során mindig tekintettel voltak arra, hogy az egyes nemzetiségek igazságos képviselőt nyerjenek benne, sőt ezeknek a védelmére külön hivatalos szerveket is választottak. Budán a tabáni rácok teljes autonómiát élveztek, Pesten pedig egy magyar és egy német szószólót választottak, hogy nyelvtársaik védői legyenek. Mindegyik nyelv nyugodtan virágozhatott mert a városnak nem volt „hivatalos nyelve“. A helytartótanáccsal latinul levelezett, a kamarával németül, a magyar nyelven beadott kérvényeket magyar nyelven tárgyalta és intézte el. Nacionalizmusról nem lehetett beszélni, a „nemzet“ érthetetlen fogalom volt a polgárság körében.

És talán éppen ez okozta, hogy rendi öntudata sem volt, ami

²¹ Frankenburg is említi a híres Moelibei-féle német nyelvtant, amelynek címkéjén egy magyar és egy német ember volt látható, kik kezét szorították egymással s alatta ezen vers állott: „Wie glücklich ist ein deutscher Mann, der unter Ungarn ungrisch kann“. (Emlékiratok, II. 124.)

a rendiség korában a nagy összetartó erőt pótolta. A nemesség körében erősen élt a maga erejének és létjogosultságának a hite. Alaptétele szerint a nemesség „Árpád vére“, azaz a honfoglaló magyarság vérszerinti utódja, amelynek a kiváltsági Szent Istvántól származnak. Ezt öntötte versbe Berzsenyi:

„Örvendj hazám! . . .

Magyar nemes vérbére, jutalma vagy.“

(A felkölt nemességhez, 1805.)

Közjogi és filozófiai formában így fejezték ki a gondolatát: „Non cultiores solum apud Gentes, verum apud eas etiam, quas, quod a vitae instituto politiore abhorreant. Artesque ac Scientias loco nullo ac numeros habeant, barbaras dicimus, homines aliis aliis praestant, et cum vita ipsa, vitae genus laetius accipiunt. Illustrissimo L. B. a Montesquieu, Politicorum facile Principi, discrimen Nobilitatis, et Plebis, basis, ac Fundamentum est imperii Monarchici . . . Nobilitas apud nos communia cum Monarchia habet initia.“²² Ez a nemesi öntudat később átment a magyar nemzetöntudatba és jogutódja ma is köztünk él a nacionalizmus alakjában.

De a polgárságból hiányzott az öntudat. A szűk városfalak, a nyelvi megoszottság, a társadalmi másodrendűség érzete mind gátlólag hatott reá és megakadályozta, hogy büszke, összetartó rendi tudata kifejlődjön. 1803-ban Pest város ünnepélyt tartott abból az alkalomból, hogy 100 évvel előbb kapta Lipót királytól városi privilégiumait. A hivatalos ünnepségen a nagy műveltségű bíró, Boráros János tartott beszédet és a mult tanulsága és a jövő biztatásaképpen csak evvel az intellemmel tudta gondolatait befejezni: „diesem zu folge seyn daher ununterbrochene Treue, Lieb und Gehorsam bis zum letzten Hauche unsers Lebens dem dermalen Glorreich regierenden Mächtigen Kayser und König Franz den Zweiten unseren allergnädigsten Landesvater . . . hiemit feyerlichst gelobet.“²³ Ennek a mondatnak erős dinasztikus hűsége megható, de mégis csak meghunyászkodónak és erőtlennek tűnik fel, ha a nemesség magabizó, királlyal és külhatalmakkal szemben egyaránt opponáló öntudata mellé állítjuk.

Az egész korból csupán egy anekdóta tesz arról tanúbizonyságot, hogy a polgárság körében is élt valamilyen rendi büszkeség. Eszerint Tretter, Pest városi főbíró nagy népszerűségnek örvendett a városban, mert a községtanács egyik ülésén nagy párosszal felkiáltott: „Jeder Zoll an mir ist ein Bürger!“ De a rossz nyelvek szerint ekkor már zsebében volt a nemesi diploma, amely német nevét Járy-ra magyarosította.²⁴ Tehát még a városi vezető rétegben is igen kevés volt az összetartozás érzete. Így aztán nem csoda, ha

²² Horváth Mihály: Statistice regni Hungariae. Pars I. Posonii, 1795, 172—3.

²³ Schmall: Adalékok, I. 327.

²⁴ Frankenburg: Emlékiratok, II. 124.

ez a szétfolyó magyar polgári rend semmilyen politikai szerepet sem birt betölteni.

A polgárok dinasztizmusa szorosán összekapcsolódott egy gondolatkörrrel, amit az egykorú németek patriotizmusnak neveztek. Ennek a gondolatnak legimpozánsabb képviselője Schedius Lajos lapja volt: *Zeitschrift von und für Ungern*, amely 1802—4 között jelent meg Pesten. A szerkesztő folyóírata a bevezetésében megokolta, hogy miért választotta a német nyelvet: „Man bedenke nur, dasz der Kreis der deutschen Lesewelt bey uns weit grösszer ist, als jedes andern gebildeten Publicums . . . , dasz diese Sprache . . . schon mehr bearbeitet und gebildet ist; dasz endlich nur dadurch die Verbindung mit Deutschland . . . erhalten werden kann.“ Tehát saját véleménye szerint pusztán utilitáris és kényelmi szempontok vezették, midőn a német nyelvet használta és nem a magyart, amit egyébként éppen olyan jól birt. Nemcsak a pesti főbíró, hanem még egy olyan művelt fő, mint amilyen Schedius volt, sem érezte a sajátjának német anyanyelvét és csak az alkalom vagy az üzleti érdek, nem pedig nemzeti érzése szabta meg, hogy melyiket használja.

A lap egyébként magyar történelemmel, földrajzzal, irodalommal, nyelvészettel foglalkozott, azaz egész szellemi világa tisztára magyar volt. De magyar volt az a társadalom is, ahonnan a munkatársak kikerültek. Maga Schedius nemesember és a pesti egyetemen tanár, az írók közül Engel a magyarság romantikus történetírója, Izdenczy magyar nemes és udvari tanácsos Bécsben, Lipszky János huszárcapitány. Egy másik csoport a magyar irodalomtörténetből ismeretes: Révai Miklós, Kultsár István, Beregszászi Pál stb.²⁵ Ezeknek sincs semmi közük a polgársághoz: nemesek vagy honoráciorok, akik kényelmi szempontból a német nyelvet használták. De azért mindnyájukban magyar hazaszeretet égett, amely Magyarországhoz láncolta őket. Ugyanazért a célért hevültek, amelyért Kazinczy vagy Kiss János: a magyar tudomány és nyelv előbbreviteléért. Schedius lapja csak olyan szerepet töltött be, mint másfél évtizeddel később a *Tudományos Gyűjtemény*. Csak hogy 1819-ben már volt olyan nagyszámú magyar értelmiség, hogy az egy komoly tudományos szemlét el tudott tartani. A század elején még nem létezett ez és Schedius a harmadik évfolyamban kénytelen volt beszüntetni a lapját.

A szűkebb értelemben vett polgárság körében már sokkal fakultabban, kevertebben és kielemezhetetlenebbül élnek ezek a hazafias érzelmek. Hiszen ők nem szerepeltek az országgyűléseken, nem írtak folyóiratokat, mint a nemesek és honoráciorok, tehát bennük nem tisztázódhatott annyira a nemzetöntudat. De azért halványan és egyszerűbben ugyanazok a gondolatok éltették, mint a nemességet: az 1790-i nagy nemzeti lelkesedés idején ők is fegyvert

²⁵ Zuber Marianne: A hazai német nyelvű folyóiratok. Bpest, 1915, 71. s. köv. II.

fogtak és magyar ruhát öltöttek, a francia háborúk idején önkéntes adót fizettek és katonai parádékat rendeztek, végül 1848 boldog márciusában egészen összeolvadtak a nemességgel. Azaz a magyarországi németajkú polgárság legfeljebb nyelvében volt német, de szívében magyar.

Ezért a nemest tekintette társadalmi mintaképe gyanánt és leg-hőbb vágya az volt, hogy közéjük bekerüljön. És amint ez megtörtént, akkora hévvel igyekezett hozzájuk asszimilálódni, hogy fenntartás nélkül átvette a nemesi öntudatot, azaz a külsőségekben is elmagyarosodott. Amikor Mayer Ferenc, a bevándorolt sörfőző nemességet kapott, kötelességének tartotta, hogy nevét Mayerffyra magyarosítsa. Fia, aki a második generációt képviselte, már magyar felírású sírkő alatt kívánt nyugodni. De nemcsak a bevándoroltak futottak be ilyen pályát, hanem a régen meggyökerezett bürger-családok is. Kramerlauff Ignác régi budai családból származott, akinek már az apját is bevásztották a budai magisztrátusba. Ő is városi hívatalt nyert el, több mint 40 éven át szolgált Buda városát és a bürokrácia lépcsőjén előrehaladva végül a bíróságot is elérte. 1790-ben a polgárgárda parancsnokává választották és evvel elnyerte azt a legmagasabb kitüntetést, ami budai polgárra csak várhatott. De ennek a tipikus spiszbügernek is a nemesi életforma volt a szívevágya és ezt a kitüntetést is csak arra használta fel, hogy ez alkalomból nemesi levelet kérjen a maga számára a bécsi udvartól. Kérése nem teljesült és Ferenc király csak akkor emelte nemesi rangra, amikor már sok jó szolgálatot tett a bécsi kormánynak. (1809.) De akkor ez a derék németnyelvű polgár, a bécsi kormány besúgója nyomban a nemesi hangzású Kalmárffyra magyarosította a nevét.

A magyarországi városi polgárság tehát már régen magyar volt. És amint a liberálisizmus varázsvesszeje megérintette, magyar lett nyelvében is. És amikor a híres, esős március 15-én Petőfi a Talpra magyart elszavalta, az ország közepének nagyranőtt fővárosa, a különböző rendekből kialakult értelmiségi rétege, szívében és nyelvében magyar lakossága hallgatta. Minden készen volt, hogy a régi rendi társadalom sírja fölött megszülessen az új liberális-demokrata berendezkedés.

Kósa János